

## Ս Ի Ռ Ա Ջ Ա Ն Պ Ե Ր Ճ Ա Խ Օ Ս Ը

Մասնագետի 8. Թորգոմ Պատրիարքի մահուան առիթով լայն հետաքննություն է քննարկվում (Մարտ - Ապրիլ 1939), բացառիկ՝ Պատգամաբերիս առևի բան 60ամեայ կեանքին մէջ: Ժամանակին մեր գրական հսկաները — Բանի մը միջակներ ալ հաշուելով —, որոնցմով ա՛յնքան հարուստ էր արաստահմանի մեր գրական հրապարակը հրանելի այդ օրերուն, իրենց արժանի գնահատանքի աւերը բերած են հոն մեծամունց Պատրիարքի պայտառ յիշատակին: Պատգամ նկատեցինք իր մահուան յիշատակին առիթով արասպել այդ յօդուածներէն ուրը:

ԽՄԲ.

Հոգեւոյս Պատրիարքին խօսքը իր գործին ծաղիկն էր: Զինք կազմող աւանդութեան հաւատարիմ՝ խօսքին պերճութեան հոգածու էր, և իր հոգածութեան փայլուն ելքին մէջ հոգեկան մեծ վայելք կը զգար:

Զինք, իր մէջ խօսողը կազմող աւանդութիւնը՝ եղած է Արմաշինը, որուն քարոզչական ուղղութեան լաւագոյն ներկայացուցիչն էր ինք թերեւ իր ուսուցչէն ետք կամ անոր հետ: Պաշտամունքի մօտեցող իր հոգեկան հիացումը հանդէպ Եղիշէ Պատրիարքին, որ առաջնորդը և հոգին եղած էր Հայք. Եկեղեցիին մէջ վերջին ժամանակներուն տիրական դարձած Արմաշականութեան, իր մտքին մէջ խորունկ և մինչև իսկ այլամերժ ակօսմը բացած էր, նո՛յն ուղղութեամբ և նո՛յն արօթէն, որով հերկուած էին իր տիպարին միտքն ու հոգին:

Արմաշականութիւնը — դպրեմանքի մը դիմագիծն ու կատարումները համեկեղեցական շարժումի մը աստիճանին բարձրացնող այս բառը իրաւացի պէտք է գտնեն ամէն անոնք, որոնք վերջին կիսադարուն մեր Եկեղեցիին կամ տնցնելու վրայ եղող մեր եկեղեցական դէմքերու վերջին սերունդին պատմութիւնը կը դիտեն — յատկանշական և շահեկան ուսումնասիրութեան մը բոլորովին արժանի երևոյթ մըն է: Երևոյթ մը՝ որուն շնորհիւ անսպառ ու առարկայական վերլուծումով մը ի վեր հանելը դժուար չէ անոր չպատկանող և անոր մթնոլորտին մէջ չապրած հայ եկեղեցականի մը համար, որ Մեծ Պատերազմէն և անոր հետեանքներէն կը մեկնի: Այդ վերլուծումն ընել և Արմաշականութիւնը իբրեւ շարժում յառաջ բերող զսպանակները երևան բերել չէ սակայն նպատակը այս տողերուն, որոնք

նուիրուած են միայն այդ շարժումին ամենէն հաւատարիմ վարիչներէն միոյն եկեղեցական գործունէութեան մարդերէն մէկուն մէջ ի յայտ բերած կատարումին մասին խօսք մը ըսելու: Բայց այդ խօսքին խորիստ մը տուած ըլլալու համար լոկ՝ պէտք է անցողակի ըսենք՝ թէ Արմաշականութիւնը — որուն ամենէն յայտնի գործիչներէն ոմանց կենդանի ճանաչողութիւնն ունինք — արեւմտեան վիպայնութեան (ոմանթիզմ) և ազատականութեան (լիպէրալիզմ) նորութեան և հետաքրքրականութեան գրաւում մըն է, անհակառակ անձնատուութեամբ մը: Հայտնեցման ճիգ մըն է՝ հայ քրիստոնէութեան իմացայնութեան, դասականութեան և հոգեկանութեան դէմ ելնող կարծեցեալ անդիմադրելի օտարական ուժերու հետ: Թէ ի՛նչքան յաջողեցաւ կամ ի՛րնէ կրնար յաջողիլ այդպիսի ճիգ մը պահելու տակաւին ինչ որ մերինն էր և մեր հոգիէն — այդ տարբեր հարց է: Իրողութիւնը այն է որ Արմաշականութիւնը Հայ Եկեղեցոյ համար ինքնապաշտպանութեան զէնքեր ընտրեց զգայականութիւնն ու ողորումը, փոխան բանաւորութեան, անկիւնադարձն ու լուսութիւնը՝ փոխան ճակատումի, տարածումն ու յարդարանքը՝ փոխան կառուցումի, գոյներն ու թաւաշութիւնը՝ փոխան գծերու: Սակայն այդպէս էր նաև տրամադրութիւնը հայ ժողովուրդին՝ աւելի լայն տարածութեան մը վրայ: Եւ կը կարծուէր, և կը կարծուի դեռ շատերէն՝ թէ այն էր հնարաւոր միակ մեթոտը: Այդպէս խորհեցան հեռաւորար Արմաշականները: Եւ այդպէս ալ խօսած են:

Տուած եղա՞յ արդեօք հոգեկան և մտաւոր շրջանակը, ուր պէտք է զհանգուի հոգեւոյս Թորգոմ Պատրիարքի քարոզին պատկերը:

\* \*

Հոն ուր հնչած է անոր խորունկ ձայնը, «ազգին ու եկեղեցւոյն» սիրովը բարասուն, Սերաստիայէն մինչև Եգիպտոս և Երուսաղէմ, գտած է ան իր արձագանքը ունկնդիր հոգիներու մէջ, իր դաշն և կշռութաւոր նախադասութեանց թաւալող յաջորդականութիւնը տեական ու տիրական յուզականութեան մը երգը եղած է քաղցրաբարբառ:

«Ճախարակեալ» էր իր ոճը, ինչպէս ինքն իսկ կ'ըսէր, իր բեմական խօսքին՝ ինչպէս իր գրութեանց մէջ: Դարձուածքներով շինուած իր նախադասութիւնները, յաճախ զարդարանքներով պնդուած, կուտակուող կորութիւններով հիւսուած զարդանկարները կը յիշեցնէին: Այսպէս է, օրինակի համար, պատահաբար առնուած հետեւալ կտորը, ուր կը խօսուի Առաքեալին մարմին վրայ եղող չարչարանքի նշաններուն մասին. «Դիտենք թէ յաւիտենական սուրբ մատիւրարի մը ուղղուած իր հոգին, որ մինչև վերջին շունչը եռակնեցաւ իր մարմինին մէջ՝ ներքին հրայրքի մը անդիմադրելի տագնապումներովը, ի՞նչպէս այնքան նշանաւոր դարձուց զինքը իբրև մեծագոյն Առաքեալը քրիստոնէութեան, և իբրև մէկը որ առանց տեսած ըլլալու խաչը կամ Խաչեալը, բովանդակը իր քրիստոնէական գործունէութեան միջոցին ունէ ուրիշէ մը աւելի տպաւորուած մնաց միշտ մէկին խորհուրդովը և միւսին կեանքովն ու գործովը միանգամայն»:

Նախադասութիւն մը ամբողջ, առանձին, արտասանուած — կը խօսէր գրածին պէս — երկար շունչով մը, որմէ կը կախուի ունկնդիրը: Եւ այսպէս էջեր, կամ խօսքի գետ մը բեմէն՝ կէսէն մինչև մէկ ժամ տեղուութեամբ: Այո՛, կը հոսէր իր բերնէն մտածումին խօսքը լայն, թաւալուն գետի մը պէս, յաճախ պատկերներու ծաղիկներովը զարդարուած ափունքներ քերելով:

Եւ իր խորհուրդեան լրջութիւնը, մերթ բարձր և անմատոյց պատուանդանի մը վրայ դրուած, և իր խօսքին հասուն ծալքերով զգեստաւոր ու ծածկուած կեր-

պարանքը, տպաւորիչ բան մը ունէր իր մէջ: Մինչև իսկ անոր մօտենալու համարձակութիւնը շունեցողները կ'ազդուէին անկէ, կը մխիթարուէին ու այնպէս կը մեկնէին եկեղեցիէն: Այդ լրջութիւնը նաև շնորհք ունէր, առանց թերեւս ուժեղ ըլլալու: Շնորհք՝ զոր կը սիրէր և կ'իրագործէր ալ յաջողապէս:

«Աւետարանի ճամբէն» գրքոյկը կը պարունակէ հատուածներ՝ որոնք հարազատ խտացումներն են իր քարոզներուն: Անոնց մէջ որոշ և հաւատարիմ պատկերացումով մը կ'երևին իր ոճը, իր մտածման եղանակը և մանաւանդ մայր մտածումին առարկան կազմող նիւթերը: Այդ գրքոյկին պիտի հետեւէր նոյն շունչով և ձևով գրուած չարք մը ուրիշ կարճ գրքուածքներու, «Առաքելոց Շաւիղով» ընդհանուր անունին ներքև, որոնք այս անգամ Առաքելոց Թուղթերէն ներշնչուած կարճ ու խիտ քարոզներ են, խորհրդածութեանց կազապարին մէջ ձուլուած և հրատարակուած «Սիոն» ամսագրին մէջ:

Իրենց խորքին մէջ առածաձև, բայց ըստ երևոյթի լայն ու երկայն նախադասութիւններով շինուած իր քարոզներուն նիւթը խառնուրդն էր իմաստասիրութեան, հոգեբանութեան և բարոյականի տարբեր գետիներէն առնուած գաղափարներու, որոնք ի մի ձուլուած իր մտքին մէջ՝ աւելի շքեղ էին քան ժուժկալ ու զօրեղ, աւելի ալեկոծ էին քան յստակ ու վճիտ, աւելի դէզադէզ՝ քան դասակարգեալ: Հեռու չէր ան ժԹ. դարու արեւմտեան մտայնութեան մէջ սնած քարոզիչներէն, զորս կարդացած էր, և զմայլանքով:

Իր քարոզներուն գետինն էր սակայն Աւետարանը ամէն անգամուն, որուն պարզութիւնը կը սիրէր պիւճափայլ գեղեցկութեանց հանել, երկնայինին հրաշալի փողփողանքը ջանալով տալ անոր: Տեսէ՛ք սա խօսքը Ծննդեան իր մէկ քարոզէն («Սիոն», Յուն. 1939, էջ 6), ուր Բեթղեհէմի քարայրին անասուններուն կ'ակնարկէ.

«Այս վերջինները, բազմամբոյս քաղաքին հիւրերուն սայլերուն և կառքերուն անդրուվարները, աւելի զթոռ քան

իրենց տէրերը, սիրով տեղ կու տան, և ինչպէս քրիստոնէական արուեստը ա՛յնքան տպաւորիչ կերպով կ'արտայայտէ Յիսուսի ծնունդը ներկայացնող նկարներուն մէջ, իրենց անոյշ նայուածքովը և ջերմ շունչովը բարի ասպնջականութեան տեսարան մը կը յօրինեն այդ մսւթ նկարին մէջ: Եւ միւս կողմէն այն քորոզին մէջ դիտեցէք քաղցրութիւնը սախօսքին. «մօր մը կուրծքին վրայ, մանկան մը ժպիտին մէջէն Աստուծոյ մարմնացած սէրը այցելած է մարդոց» (անդ, էջ 7): Ու այսպէս գրեթէ միշտ:

Իր քարոզներուն տպումը կերպով մը կը սկսի «Աւետարանի ձմարէն» գրքոյկով: Անկէ առաջ շատ բան չունի հրատարակած իրեն արձանագումը իր խօսքին: Իսկ լիովին մշակուած և ամբողջութեամբ իրագործուած իր քարոզները գրուած կը գտնուին «Սիոն»ի էջերուն մէջ, իր Պատրիարքութենէն սկսեալ: Քիչ անգամ կը գրէր արդէն իր խօսելիքը կանխաւ: Աւելի՛ կը խորհրդածէր իր նիւթին մասին առաջուց, ինչպէս կ'ընէր իր ուսուցիչը՝ Եղիշէ Պատրիարք: Բայց միշտ կը խօսէր գրուած քարոզի մը յղուանութեամբ. այնքան ճարտար էր Հայերէնի իր ձեռնումը, ճոխ՝ իր բառամթերքը, ճկուն՝ իր դարձուածքը և դաշնաւոր՝ իր նախադասութեանց կազմը:

Բայց պէտք չէ մոռնալ՝ որ իր խօսքին շէնքը, խարսխուած Աւետարանի վրայ, կը վերջանար ու կամար կը կապէր շատ անգամ ազգային ու ազգասիրական մտածումով մը կամ զգացումով մը: Ու իրեն համար Քրիստոնէութիւն և Հայութիւն անբաժանելի միութիւն մը կը կազմեն, «Առանց քրիստոնէութեան գաղափարին՝ անիմաստ է հայութեան գաղափարը», կ'ըսէ «Առաքելոց Շաւիղով» իր կրօնական գրուածքներու շարքին վերջին գլուխին մէջ, զոր կ'աւարտէ այսպէս. «Մեր դրօշը, մեր մտատիպարին պատկերն է ան (Խաչը), ու իր տաղը՝ «Փառք Սուրբ Խաչին», ու կը փակէ. «անգամ մըն ալ այսօր, այդ բառերը կ'արտասանեն իրենց մահուան մէջ անմահացած մեր նախնեաց հոգիները, և ամէն օր իրենց կեանքին մէջ դէպի մահ արշաւող իրենց

գաւակները. մեր Խաչը և անոր պարծանքը»:

Եւ նպատակն իր խօսքին. — տալ իր ունկնդիրներուն Աւետարանի և քրիստոնէական կրօնի հոգեկանութեան ճաշակը, զանոնք տոգորել «Աստուծոյ գաղափարովը», անոնց տալ «բարոյական դիտակցութիւնը», անոնց մէջ արծարծել «կրօնական զգացումը»: Ուսուցողական չէ եղած իր խօսքը, արտասանուած սրբազան բեմէն. ջատագովութեան զէնքը ձեռք չէ առած երբեք: Եկեղեցւոյ Ս. Հայրերուն դասական ոճին հետ՝ նաև անոնց հիմնական և առաջին մտահոգութիւնները զինք չեն գրաւած: Իր անմիջական նպատակը համոզելէ աւելի՛ եղած է տպաւորել, իր հեռաւոր և բուն նպատակը՝ ոգեւորել կամ աւելի ճիշդը հոգեւորել իր ունկնդիրները, ոգնուական ջերմութիւն մը տալով անոնց կրօնքի և Աւետարանի կրակէն, զոր Ազգին վառարանին մէջ դրուած կ'ըմբռնէր, զայն՝ Ազգը տաքցնելու նպատակաւ:

Ինք այդ կրակն ունէ՛ր իր մէջ, որ կարծես զինք միշտ ոտքի կը նետէր, իր պարթև հասակովը և պատկառելի կերպարանքովը: Չէր կրնար նստած խօսիլ, ինչպէս սովոր են և պատշաճ կը նկատեն ընել եպիսկոպոսներն ու մանաւանդ Պատրիարքներն ու Կաթողիկոսները: Եւ այս կէտին մէջ կը տարբերէր Դուրեան Պատրիարքէն:

Շարժուածքներ չունէր բեմին վրայ. իր ամբողջ կորովն ու արտայայտութիւնը իր ձայնին մէջ կը դնէր: Եւ խաղաղ իր արտաքինէն ալիկոծ խօսքը կը ցայտէր, ստեղծելով ուշադրաւ հակադրութիւն մը:

Ս. Երուսաղէմի Աթոռը նստելէն, և վանական միջավայրի մէջ, «ազգային գործերէն» տեսակետով մը հեռու, նոր գործունէութեան մը լծուելէ հտք հետզհետէ զգալի յեղաշրջութիւն մը կրած էր Թորգոմ Պատրիարք: Հետզհետէ աւելի խորհրդապաշտ, աւելի ջերմօրէն կրօնաշունչ նկարագիր մը ստացաւ իր խօսքը: Հայ Ժողովուրդին տխուր կեանքին կայունացումը, անոր ճակատագրին մօռյալ դժուարումը՝ տակաւ մոխրեցին իր մէջ մէկ կողմէն չափազանց «ազգայնական» — կը զանազանեմ այս բառը «ազգասէր»

## Գ Ր Ա Գ Է Տ Ը

Կա՞յ Թորգոմ Գուշակեանի իմացական գործունէութիւնը ընդհանուր յայտարարի վերածող տարազ մը, որ ըլլար արդար ու հաւատարիմ, ինչպէս են իրեն համար գործածուած միւս տարազները, եկեղեցականը, ուսումնասիրողը, քաղաքացիը և նմաններ: Այս հարցումը անոր համար, վասնզի ինծի ծանօթ է իր արհամարհանքը գրելու արուեստի մը իրականութեան մասին: Ու գրագէտ մը, շատ մը բաներ ըլլալէ առաջ, գործաւորն է այս արուեստին: Ինչպէս դասաւորել Յուլիսի Ս. Նեանի Չեռազաց շատ մասնակի, շատ թեքնիկ աշխատութիւնը, Հնդկաճալիին ամբողջ քամաք, նրբութիւն ու դիտողութիւն կառոյցին հետ: Հոս է ահա տիպարին տարօրինակութիւնը որքան տարազին ընդունուած ճշնութեամբ, որոնք իրար կը հերքեն:

Իրողութիւն է որ գրելէ առաջ անիկա ունէր ամփոփումի սուղ պահեր, որոնք զինքը կը մղէին սեղանին: Անգամ մը մտնելէ յետոյ իր նիւթին կաղապարին մէջ, անոր համար ժամերը գոյութիւն չունէին: Ու մղուած ի՞ր իսկ նախասիրութիւններէն, իր կիրքերը ունենալով

բառէն — բոցավառ կրակը, և միւս կողմէն արծարծեցին իր ներսիդին կրօնական — ազգասիրական կայծերը: Իր ազգասիրութիւնը աւելի խորացաւ իր հոգիին մէջ, խաղաղ հունքու վրայ նստելով, և լուսաւորուեցաւ կեանքով, քրիստոնէութեամբ, անոր խաչին հաւատքովն ու յոյսովը: Ազգը իր հոգիին մէջ նկարուեցաւ լուրջ և մեղմ գոյներով աւելի՛ քան թէ պոռոտ ներկերով: Ուստի և իր խօսքն ստացաւ ներդաշնակ գոյներու նոյն գեղեցկութիւնը: Եւ իր խօսքին այդ գեղեցկութեամբ ջանաց տպաւորել իր շուրջիները:

Այդ տպաւորութիւնը կը մնայ անջինջ, այդ ձայնին արձագանգը պիտի մնայ միշտ հնչուն:

25 Փետր. 1939, Փարիզ ՏԻՐԱՆ ՎՐԴ. Ն.

Իրեն գահաւորակ, անիկա կը գեղուր իրմէն ինչ որ ամիսներու, թերեւ տարիներու դանդաղ մթնոլորտէն էր եղած, շատ հաւանաբար առանց իրմէ կոսկածուելու: Անշուշտ լուրջ, հաստատ հմտութիւնը չէ պակասած իրեն որեւէ գիրքի յօրինման ատեն: Վկայ իր յիշատակները, յիշատակումները դէպքերէ, տեղերէ, անուններէ, որոնք ըսլորն ալ թիւերու անսուտ վկայութեամբ երաշխաւորուած են: Իր շքեղ մատենադարանը իրեն համար տպահով տպաստան մըն էր: Այդ իսկ պաշտպանութեամբ անիկա ըրաւ գրագէտի գործ մը, որմէ պիտի չտառապի իր անունը Հայոց նոր գրականութեան պատմութեան մէջ: Ըսել իրաւ, հաստատ, խոր բաներ: Այո՛, բայց ըսել այդ ամէնը նաեւ ձեւով մը որ սճ մը ըլլար իր մօտ: Գրագէտը այս երկու իրողութեանց համագործումն է: Ու Թորգոմ Գուշակեան գրագէտ մըն է, ինչպէս, Ֆլուպէի կարծիքով, Ժէ. դարու Յրանսական մեծագոյն գրագէտներէն մէկն է Պոսիւէ:

Չեմ նրբացնիր տարազը, անկէ ստանալու համար նաեւ քահանայի կաղապարին մէջ տեղաւորուելիք գրագէտը: Միայն բաւ է դիտել տալ, որ, ինչ որ ելած է իր գրչէն, ձեռագիրներու ցուցակագրութեաներէն ու անոնց յիշատակարաններուն ընդօրինակումներէն մինչև Սամէնի հեշտախորհուրդ թարգմանութիւնները, կը հպատակի մէկ ու նոյն մտածումին: — Անիկա պիտի գրէ օգտակար ըլլալու աւագ ցանկութեամբ մը: Անշուշտ այս ցանկութիւնը հզօր է ինքնին, իր մէջ պատասպարելու համար առաջնակարգ գրագէտի տիպար մը, բայց մեզ չի կրնար արգիլել որ տեսնենք նաեւ ուրիշ բաներ, տարագէտ անդին: Հովուական Սրինգը փառք մըն է այդ ուղղութեամբ: Թորգոմ Գուշակեանի վարդապետն ալ հպատակ էր այդ ցանկութեան բայց պատրանքը չունէր թէ ճշմանիցի հոգի մը իսկ պիտի կրնար պակսիլ իր սրինգին: Եւ սակայն գրեց իր քերթուածները, որոնք շատ քիչերէ ճաշակուելիք *délices*ներ են: Ու ընդարձակելով հարցը դէպի օտար գրականութիւնները, հանդիպումը պիտի ընենք մեր օրերու ամենէն տարածուն